מצגת

אין כמו ההווה של העבר

נופי עבר – בטרם היות העיר

תל אביב 1909 צילום: אברהם סוסקין

אבני מורשת

תחקיר וכתיבה

פרופ' אמר' אליהו שטרן

"נוף עבר" הוא "הנוף של פעם". "הפעם" הוא מושג יחסי וסובייקטיבי מבחינת העבר אותו הוא מייצג ומשקף. בנוף, ניתן לחלק אותו בצורה גסה לשניים: נוף טבעי ונוף מסורתי. כיון שמעטים הנופים שלא היו תחת השפעתם של בני אדם, נופי העבר אליהם מתייחסת הספרות בנושא יהיו, כמעט תמיד, נופים מסורתיים.

שיירת הגמלים החוצה בתמונה המצורפת את מרחב החולות עליו הוקמה העיר תל אביב היא דוגמא לנוף עבר מסורתי. הנוף יכול לכלול רק שטחים פתוחים, או רק שטחים בנויים, או שילוב של השניים.

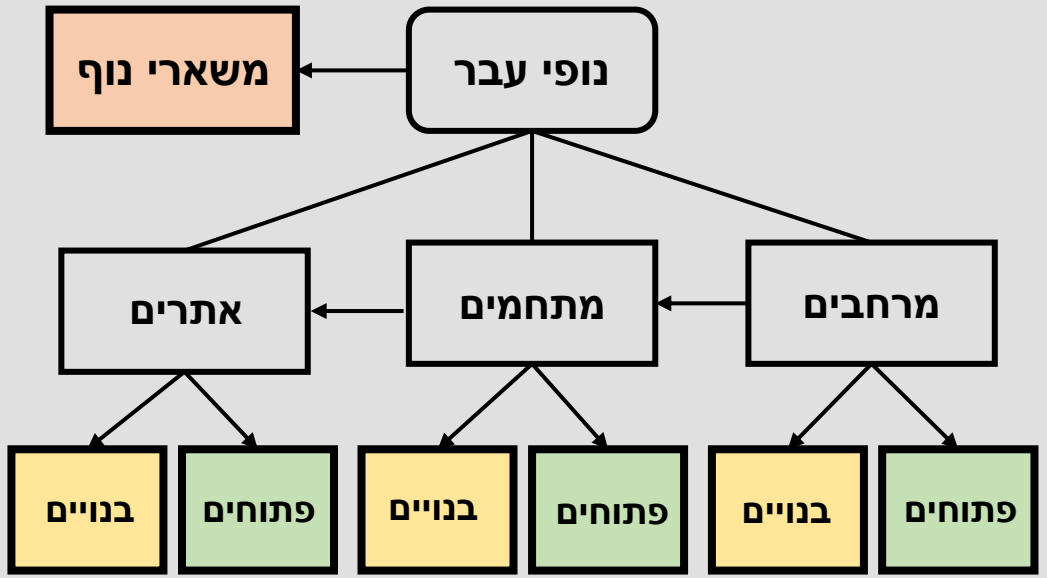
כמו שמודגם בשרטוט המסווג את נופי העבר, בתיאור נוף שכזה ניתן להתייחס למרחבים גדולים בשטח, למתחמים מוגדרים קטנים יותר, או לאתרים ספציפיים. הכל תלוי בעדויות הקיימות בידינו לנוף שהיה פעם.

מרחב החולות עליו הוקמה העיר תל אביב
מקור: אתר VTLV

לעיתים ניתן למצוא בשטחים שנבנו על הנוף של פעם, "**מִשאָרי נוף**" – שרידים לנוף שאפיין את האזור/המקום בעבר. הם מהווים מעין "חלונות אל העבר" המתארים "איך האזור נראה פעם". לעיתים יש להם ערכים אקולוגיים-סביבתיים, לעיתים יש להם ערכים חינוכיים חברתיים, הם משמשים בחלקם חלק מחיץ בין שטחים מבונים, לחלקם יש ערך מורשתי, וחלקם עשוי לשמש גם לצורכי נופש ופנאי. ככל שהמרחבים העירוניים בארץ הולכים ונבנים, כך פוחת מספרם של משארי הנוף ויש לתת את הדעת גם על שימור מתוכנן שלהם כחלק אינטגרלי בתוכניות הפיתוח העירוני.

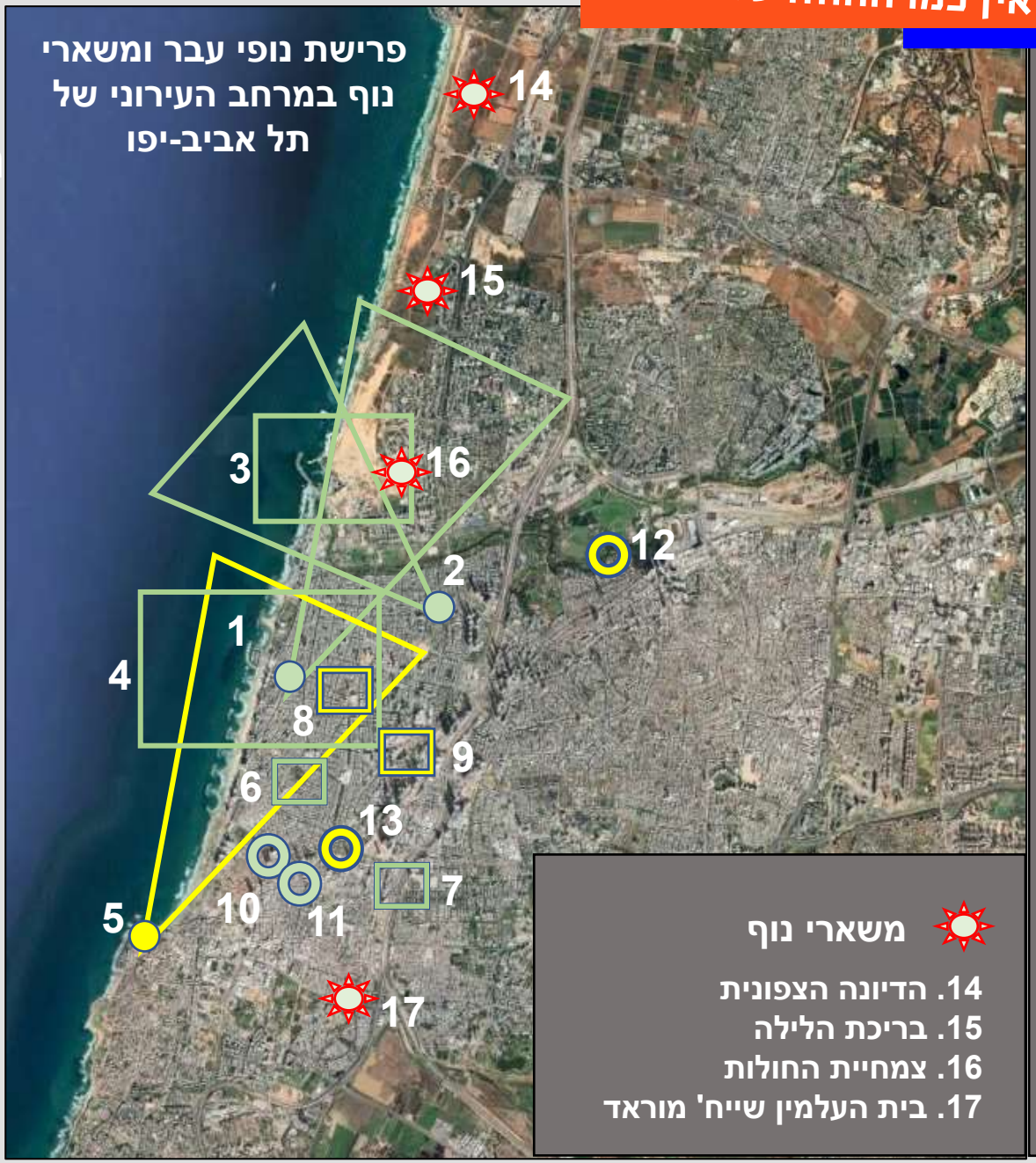
המצגת הנוכחית מדגימה את ששת הסוגים של נופי העבר כפי שמוגדרים בתרשים הסיווג המצורף וכן ארבעה משארי נוף ששרדו במרחב העירוני של תל אביב־יפו. מיקומם של המרחבים, המתחמים, האתרים ומשארי הנוף המתוארים, מוצג במפה שמופיעה להלן.

תרשים סיווג נופי עבר לפי גודל המרחב הנצפה ואופיו

אין כמו ההווה של העבר

מצגת

מרחב פתוח

1. מרחוב הירקון לצפון תל אביב
2. מיהודה המכבי למתחם רידינג
3. שפך הירקון
4. מסומייל אל הים

מרחב בנוי

5. מגבעת יפו אל חוף תל אביב

מתחם פתוח

6. רחוב המלך ג'ורג'
7. קטע של נחל איילון

מתחם בנוי

8. הכפר סומייל
9. המושבה שרונה

אתר פתוח

10. גבעת המנטופיסים
11. פינת אלנבי/יהודה הלוי

אתר בנוי

12. שבע טחנות
13. הבית האדום בחזנוביץ

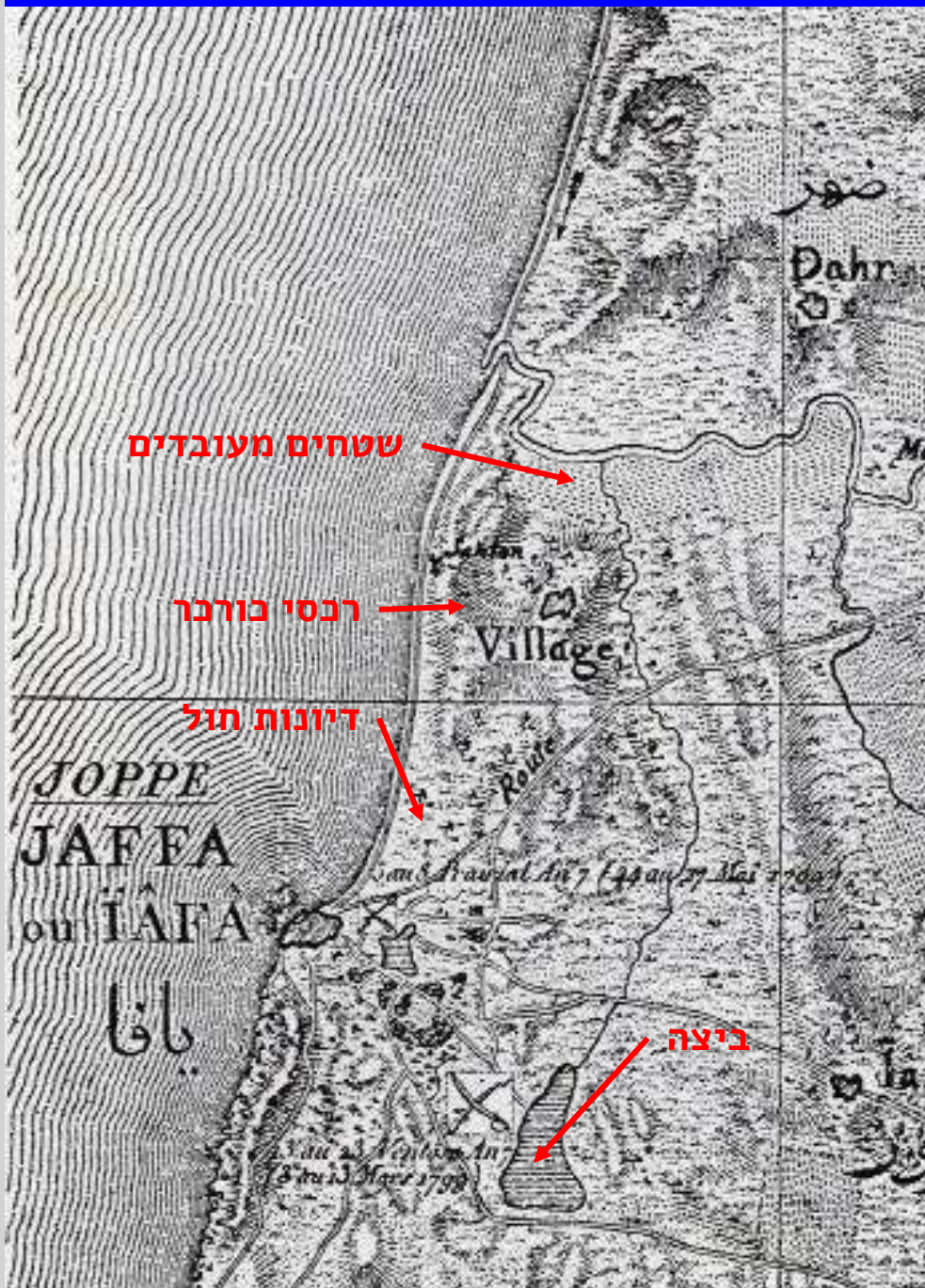
משארי נוף

14. הדיונה הצפונית
15. בריכת הלילה
16. צמחיית החולות
17. בית העלמין שייח' מוראד

נופי עבר של מרחבים

מידע על נוף העבר של מרחבים גדולים וקטנים מגיע ממפות, ציורים ותצלומים. שיחזור הנוף נסמך גם על משארים, אם הם נותרו. על הנוף עליו נבנתה העיר תל אביב, לבד מעדויות מילוליות שבכתובים, ניתן תחילה ללמוד מתוך מפות ישנות. אחת הטובות שבהן היא מפה של מרחב תל אביב־יפו ששרטט פייר ז'אקוטן בשנת 1799. ז'אקוטן היה חלק מצוות מדענים ואנשי מקצוע שנלוו אל נפוליאון ועל פי פקודתו הוא שרטט אוסף של 47 מפות של מצרים וישראל. על פי מפתו, מצפון ליפו השתרעו דיונות חול ורכסי כורכר. במרכז השטח מצוין כפר, כנראה סומייל, ומצפון לו שטחים מעובדים. מצפון לירקון נראה נוף דומה של דיונות ורכסי כורכר. מדרום־מזרח ליפו הייתה ביצה, או אגם, ומדרום לרכסי הכורכר של יפו, שוב השתרעו חולות נודדים.

מפת ז'אקוטן, 1799

מצגת אין כמו ההווה של העבר

תמונת הנוף כמאה שנה מאוחר יותר נראית במפת הקרן לחקירת ארץ ישראל משנת 1878. במפה זו נראים מצוק הכורכר לאורך החוף ושינוי מסוים בפרישת השטחים המעובדים של הכפר הערבי סומייל.

השינוי הבולט ביותר בנוף הוא התרחבות השטחים המעובדים, ממזרח ומדרום ליפו שבעיקרם היו פרדסים.

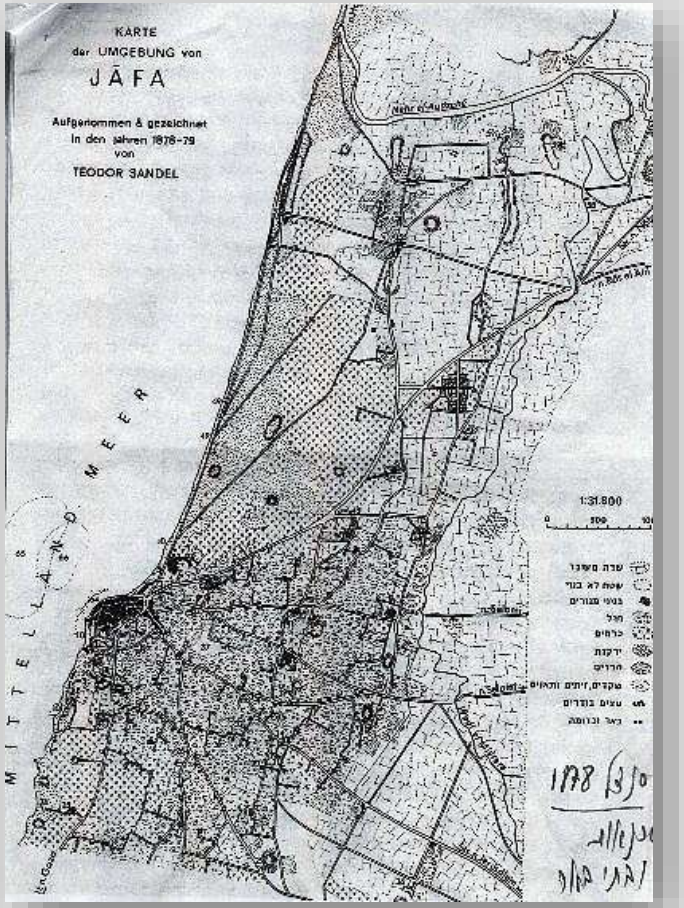
כמו כן ניתן להבחין באופן ברור יותר בתחום השתרעותן של דיונות החול עליהן הוקמו חלקים רבים של תל אביב.

מפת ה־PEF, 1878

תיאור מפורט יותר של הנוף מאותה שנה, 1878, מצוי במפה ששרטט האדריכל הטמפלרי תיאודור סנדל. במפה מצוי תיחום ברור יותר של סוגי השימוש בקרקע וחלוקתם לירקות, לפרדסים, לכרמים וכיוצא בזה. כמו כן מופיעים שטחי החולות וסביב יפו גם בתי הבאר שנבנו בתוך הפרדסים העוטפים. על רקע המידע שבמפת סנדל, פורסמה בשנת 1912 מפה המראה שינויים בהתפתחות השטח הבנוי סביב העיר העתיקה של יפו ואת תוואי מסילת הברזל לירושלים. המפה צבעונית ויש בה הבחנה ברורה בין גבעות החול לבין השטחים המעובדים השונים.

נופי העבר של כלל המרחב התל־אביבי יתוארו כגזרות נוף מנקודות תצפית שונות בהתאם למקור התיעודי עליו הן מבוססות.

המפה של תיאודור סנדל, 1878־79

השטח הבנוי ותוואי מסילת הברזל 1912 על רקע המפה של סנדל

1. מ"רחוב הירקון" לצפון תל אביב

אחד התצלומים המרתקים שנמצאו באלבומים המשפחתיים של פרויקט VTLV מנציח את נוף העבר של צפון תל אביב כפי שהיה בשנת 1914. הפרויקט נועד בראש וראשונה לחקור ולתעד את תל אביב של פעם ותל אביב של היום. התמונה צולמה מתוואי קרקע שלימים יעבור בו רחוב הירקון, קצת מצפון לשטח עליו יפותח בעתיד גן העצמאות. התוואי מצוי ממזרח לרכס הכורכר החופי הנראה בבירור גם במפת ה-PEF משנת 1878. מצפון לרכס הכורכר מתגלים שטחי חולות התחומים בהמשך על ידי אפיק נחל הירקון. מצפון לירקון, ליד חוף הים מבצבץ רכס הכורכר הנמתח ממגרש החנייה דהיום של חוף תל ברוך, צפונה.

צפון תל אביב: מבט מהתוואי העתידי של רחוב הירקון צפונה, 1914 מקור: VTLV

פני השטח הנוכחיים מוצגים בתצלום אוויר משנת 2022. השטח הריק הצהוב שבין הירקון לבין רכס הכורכר של חוף תל ברוך הוא מתחם שדה התעופה "שדה דב" שפונה לאחרונה לטובת, איך לא, מגדלי מגורים.

גזרת התצלום של צפון תל אביב.
מבט מרחוב הירקון בסמוך לגן העצמאות – צפונה, 2022

2. מ"יהודה המכבי" למתחם רידינג.

בשנת 1938 כל המרחב שמצפון לרחוב פנקס דהיום, לא היה בנוי עדיין. מעבר לירקון החלה בשנת 1937 להיבנות תחנת הכוח רידינג א'. במרחב החלו מעט עבודות לתוואים עתידיים של רחובות אולם כל השטח היה מישורי וריק. בתמונה מ־1938 נראית מימין לשמאל דרך לבנה – היא התוואי העתידי של רחוב יהודה המכבי. כל השטח הנראה בתצלום מ־1938 עד לאפיק הירקון הוא האזור הנקרא כיום "הצפון החדש" של תל אביב (חלק מרובע 4). חלקים מהשטח היו מעובדים עיבוד עונתי.

"הצפון החדש" של היום הנראה בגזרת מרחב הצילום הוא אזור מגורים בו משובצים מוסדות ציבור וחינוך. גבולו המערבי הוא רחוב אבן גבירול המהווה גבול מזרחי לאזור הנקרא "הצפון הישן" (רובע 3). כל מרחב צפון העיר נבנה על שטחים מעובדים, מעט כרמים, שלושה רכסי כורכר שהשתרעו מדרום לצפון ודיונות חול חופיות.

למעלה: מבט אל מה שיהיה "הצפון החדש" של תל אביב מרחוב שטריקר לעתיד, 1938 מקור: VTLV

מימין: גזרת הצילום מרחוב שטריקר לעבר תחנת הכוח רידינג, 2023

3. שפך הירקון

נחל הירקון בדרכו אל הים מתעקל צפונה ויוצר חצי אי המכונה "חצי האי הירקוני". חצי האי בנוי חולות אותם חצה הנחל ובשל כך, הוא היה רדוד ואפשר חצייה רגלית. בגדה הצפונית של שפך הנחל לים ניצב תל כודאדי ובו נמצאו שרידי יישוב, כנראה מצודה מהמאה ה־8 לפנה"ס שהגנה על שפך הירקון ובעיתות שלום שימשה גם כתחנת מסחר. בשטחה הוצב שנים רבות לאחר מכן אחד משלושת עמודי השיש המציינים את הנקודות בהן צלח הצבא הבריטי את הירקון במלחמת העולם הראשונה. חצי האי הירקוני הפך במחצית הראשונה של המאה ה־20 לאזור ירידים ובגדה הצפונית של הנחל הוקמה תחנת הבוח רידינג. לרבות תחנת הבוח, האזור הפסטורלי של שנות 1920 נותר באופן יחסי פסטורלי עד היום בהיותו חלק מפארק עירוני ארוך ומרכז בילוי ומסחר.

שפך הירקון,
שנות 1920
מקור: אתר "נוסטלגיה אונליין"

שפך הירקון,
1932
צילום מאוספם של
אריק ואדית מאטסון

שפך הירקון,
2023

4. מסומייל אל הים

פני השטח לפני היות מרכז תל אביב, נראה בבירור בתצלום אוויר משנת 1917 של הטייסת הגרמנית שפעלה בארץ. זה השטח המשתרע מהכפר סומייל ששכן לצידו המזרחי של רחוב אבן גבירול דהיום, ועד ל"גן העצמאות" דהיום, בו מצוי קבר השיח' עבד א־נבי, על מצוק הכורכר הנושק לחוף הים. בין הכפר הערבי לבין קבר השיח' חיברה דרך עפר. לאורכה, פחות או יותר, נסלל שלושים שנה מאוחר יותר רחוב ארלוזורוב.

חלקו המזרחי של המרחב הנדון כלל, רובו ככולו, שטחים חקלאיים, מעובדים, של תושבי הכפר. ממערב להם השתרעו דיונות חול, חלקן מכוסות בצמחייה דלילה, שהגיעו עד לקצה המצוק החופי של רכס הכורכר הסמוך לחוף הים. בתוך מרחב הדיונות ניתן להבחין בתעלות קשר והגנה ובשוחות צבאיות. על השטחים הללו, שחלקם נרכשו מבעלים ערביים, נבנו שכונות מרכז וצפון העיר לפי תוכניתו של מתכנן הערים פטריק גדס משנת 1927. השטח כוסה בשכונות מגורים סגורות שבמרכזן שטח ציבורי פתוח, בדרך כלל קטן מלשמר, ולו ברמז, את הנוף של טרם היות העיר.

הנוף שהיה בין הכפר סומייל לחוף הים
בחודש נובמבר 1917 מקור: הטייסת הגרמנית

המרחב שבין הכפר סומייל לשעבר לחוף הים, 2023

5. מִגבַעַת יפו אל חוף תל אביב

במחצית המאה ה־19, יפו הייתה עדיין עיר מוקפת חומה. העיר התפרשה על גבעה רחבה ממנה היה ניתן לצפות מזרחה וצפונה. תמונה נדירה המצויה בארכיון הקרן הקיימת לישראל מציגה תצפית משנת 1856 מגבעת יפו לצפון־מזרח, לעבר השטח עליו נבנתה לימים העיר תל אביב. בתמונה נראה שטח שומם ועזוב ובחלקו הסמוך לחוף הוא מכוסה בחולות נודדים. עדות נוספת של נוף העבר נראית בצילום של מפרץ יפו והעיר תל אביב משנת 1932. העיר עדיין מצומצמת בשטחה ומעבר לשטחים הבנויים משתרעים שטחים חקלאיים ודיונות החול עליהן נבנו מרכז וצפון תל אביב.

מודדים בחולות תל אביב, 1910
מקור: ארכיון זאב וילנאי

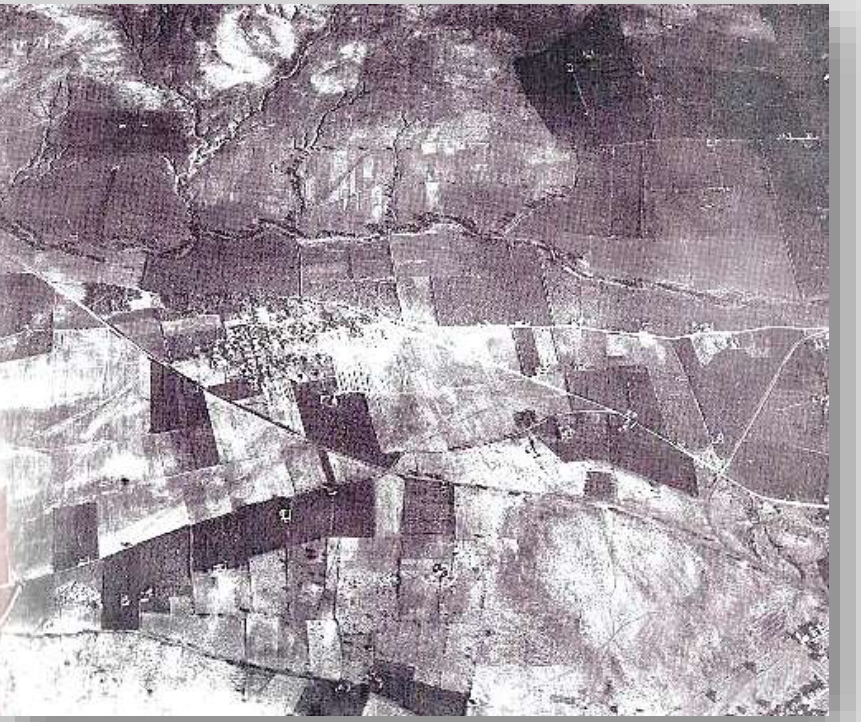
מבט מגבעת יפו אל החוף שמצפונה והשטח עליו קמה לימים העיר תל אביב, תמונה משנת 1856
מקור: ארכיון קק"ל

יפו וחוף תל אביב, 1932
מקור: VTLV

נופי עבר של מתחמים

נופי העבר של מתחמים מתייחסים בהיקפם לשטחים קטנים ומוגדרים יותר. הם עשויים לכלול נופים של קטעי נחלים, מתחם של תוואי דרך שהפך לימים לרחוב קיים, וכן כפרים שהיו ונעלמו עם בניית העיר. לפיכך, גם נופי העבר של מתחמים יכולים לכלול כאלה שהיו בעבר שטחים פתוחים וכאלה שהיו כבר בנויים עוד בטרם היות העיר. המידע על נופי העבר של מתחמים נסמך גם הוא בעיקר על תצלומים, מפות, וציורים. לדוגמא, בצילום האוויר משנת 1917 נראים שני מתחמים: מתחם שהיה כבר בנוי – הכפר הטמפלרי שרונה ומעליו (ממזרחו) מתחם פתוח - קטע של נחל איילון (ואדי מוסררה). בתצלום נראית פרישת השטחים המעובדים של חקלאי שרונה ומעברו המזרחי של נחל איילון (בחלק העליון של התצלום), נראות גבעות הכורכר עליהן הוקמה מאוחר יותר העיר גבעתיים.

שרונה ונחל איילון, 1917
מקור: צילום אוויר של הטייסת הגרמנית

דוגמא נוספת לנוף העבר של מתחם שבעת הצילום היה גם פתוח וגם בנוי היא שכונת צריפי ניסן (מבני פח, בריטיים, מעוגלים) שנבנתה בשנת 1945 בצפון תל אביב בסמוך לתוואי הדרך שהפך לימים לרחוב פנקס. השכונה שהוקמה עבור יוצאי הצבא הבריטי היהודיים, נבנתה על גבעת כורכר שטוחה עליה הוקם לימים בית החייל של העיר. נוף פתוח וחשוף ממערב לנחל איילון. נופי העבר המתחמיים, המוצגים בהמשך, כוללים גם מתחמים שהיו פתוחים וגם כאלה שהיו בנויים בטרם היות העיר. המתחמים ממוספרים בהתאם למפת פרישתם המוצגת בראשית הכתבה.

שכונת צריפי ניסן בצידו של רחוב פנקס דהיום, 1950
מקור: ארכיון אדר, ישראל דיקר

6. רחוב המלך ג'ורג'

עד שנת 1920 הייתה דרך עפר בין יפו לבין הכפר סומייל, שנקראה "דרך סומייל". המאפיין העיקרי שלה היה שדרת שקמים שצמחו לאורכה. נוף השקמים הפך לחלק ממרכיבי נוף העבר של העיר וקיבל ביטוי גם בכתובים ובשירה.

גם לאחר רכישת הקרקעות באזור ושינוי שם התוואי ל"רחוב הכרמל" נותר נוף השקמים כשהיה. בשנת 1935 נסלל התוואי ושם הרחוב שונה ל"רחוב המלך ג'ורג'".

"דרך סומייל", 1921.
לאורכה נסלל בשנות 1930 רחוב המלך ג'ורג'

מקור: VTLV

סלילת רחוב המלך ג'ורג' בשנות 1930

מקור: VTLV

שדרת השקמים הפכה למעשה ל'משאר נוף' של פעם.
האזור מסביבה נבנה אולם תוואי הדרך וקבוצת שקמים
בודדה הם עדות חשובה לאחד מנופי העבר של תל אביב.

גַּן הַשִּׁקְמִים

מילים: יצחק יצחקי | לחן: יוחנן זראי

הָיָה הָיוּ כָּאן פַּעַם שִׁקְמִים,
חוֹלוֹת מִסָּבִיב וְגַם נוֹף.
הָעִיר תֵּל אָבִיב שֶׁל אוֹתָם הַיָּמִים
הָיְתָה בַּיִת בּוֹדֵד עַל הַחוֹף.
וְיֵשׁ לִפְעָמִים נֶעֱרְכוּ יְשִׁיבוֹת
מִתַּחַת שִׁקְמִים אָז בַּצֵּל,
וְלְיַד הָעֲצִים צָחֲקוּ הַבָּנוֹת
וְעָנוּ בְּזִמְרָה: "הֵי יָא-לַיְלִי".

כֵּן, זֶהוּ, כֵּן, זֶהוּ,
זֶה גַּן הַשִּׁקְמִים.
הָיוּ גַּם כָּאֵלֶּה
אֵי אָז בַּיָּמִים.

רחוב המלך ג'ורג'
2013

מקור: פיקיוויקי

7. קטע של נחל איילון

ואדי מוסררה, הלוא הוא נחל איילון, היה בעבר הלא רחוק נחל איתן וגועש עם זרימה תמידית חזקה. בימי חורף רבים הוא עלה על גדותיו והציף את השטחים בצדדיו. הוא זרם באפיק טבעי, עטור צמחייה בשתי גדותיו עד שחבר בצפון העיר לירקון. במהלך שנות 1950 עלה הרעיון לסלול נתיב תחבורה באפיק הנחל. הרעיון הפך ב־1965 לתוכנית שקטע ראשון ממנה נפתח לתנועה בשנת 1982. כך החל תהליך הפיכתו של נחל איילון לפרויקט "נתיבי איילון".

בניית גשר ראשון על הנחל, 1928
מקור: VTL

אפיק נחל איילון (ואדי מוסררה) בטרם נבנו לאורכו נתיבי איילון, 1967.
על השטח בצד השמאלי של התמונה ניצב כיום "בית טויוטה" ברחוב יגאל אלון
צילום: בוריס כרמי

אפיק הנחל הפך להיות הכביש העיקרי המהיר החוצה את
מטרופולין תל אביב מצפון לדרום ולצידו מסילת רכבת,
והנחל שהפך לתעלה המנקזת את הגשמים מכל אזור השפלה.

מבט על נתיבי איילון
מ"בית טויוטה" דרומה,
2022.
אפיק האיילון הנראה
בתצלום הפך לתעלת ניקוז

8. הכפר סומייל

הכפר סומייל (או, אל-מסעודיה) הוא דוגמא למתחם בנוי שהיה חלק מהנוף בטרם הוקמה תל אביב. הוא הוקם כנראה במחצית השנייה של המאה ה־18 על ידי מהגרים, כנראה פלאחים ממצרים ומעט בדווים מסיני. בתקופות הקטיף והאיסוף התיישבו לצד הכפר בדווים במחנות אוהלים, ובחושות הרבות שהיו פזורות סביבו.

הכפר הוקם על רכס כורכר לצד דרך העפר מיפו לכפר שיח' מוניס שמצפון לירקון. סביב הכפר היו פרדסים, משקים חקלאיים ומשק חי. הכפר היה בנוי קבוצות של בתים צפופים לאורך מעין רחוב מצפון לדרום, כיום רחוב אִבְּן גבירול, בין הרחובות ז'בוטינסקי לשלמה המלך.

בתי בוץ ובאר בסומייל בשנות 1920

צילום: צבי אורון־אורושקס, הארכיון הציוני המרכזי

בכפר היה מסגד שנבנה כנראה על שרידיו של מבנה עתיק. עוד בשנות 1920 היו בכפר מבני בוץ ובאר אנטיליה אופיינית הנראית בצילום המצורף. הכפר היה עטור בצמחייה שהייתה אופיינית לכפרים הערביים באזור שכללה עצי תות, משוכות צבר ועצי פרי מגוונים.

מפת הכפר סומייל בשנות 1930. במפה מסומן מיקומם של המסגד וקבר שיח'

סומייל, 1949,
ציור של לודויג שורין

הנוף הכפרי המסורתי של הכפר החל להשתנות בתקופת המנדט הבריטי בעקבות התפתחות תל אביב והתיישבותן של מספר משפחות יהודיות בבתים בכפר. בעקבות החלטת החלוקה של ארץ ישראל בשנת 1947 עזבו תושבי הכפר הערביים ובתיהם נתפסו על ידי משפחות יהודיות. הנוף המסורתי החל להשתנות בעקבות בניית תוספות "מודרניות" לבתים המסורתיים, והשטחים החקלאיים שהקיפו את הכפר הערבי החלו להיבנות בהדרגה.

הכפר סומייל בשנות 1930. נוף כפרי בלב השטח העירוני לעתיד
מקור: VTLV

בתי הכפר סומייל, 1962. מבט מרחוב אבן גבירול דהיום צילום: ווילם ואן דר פול

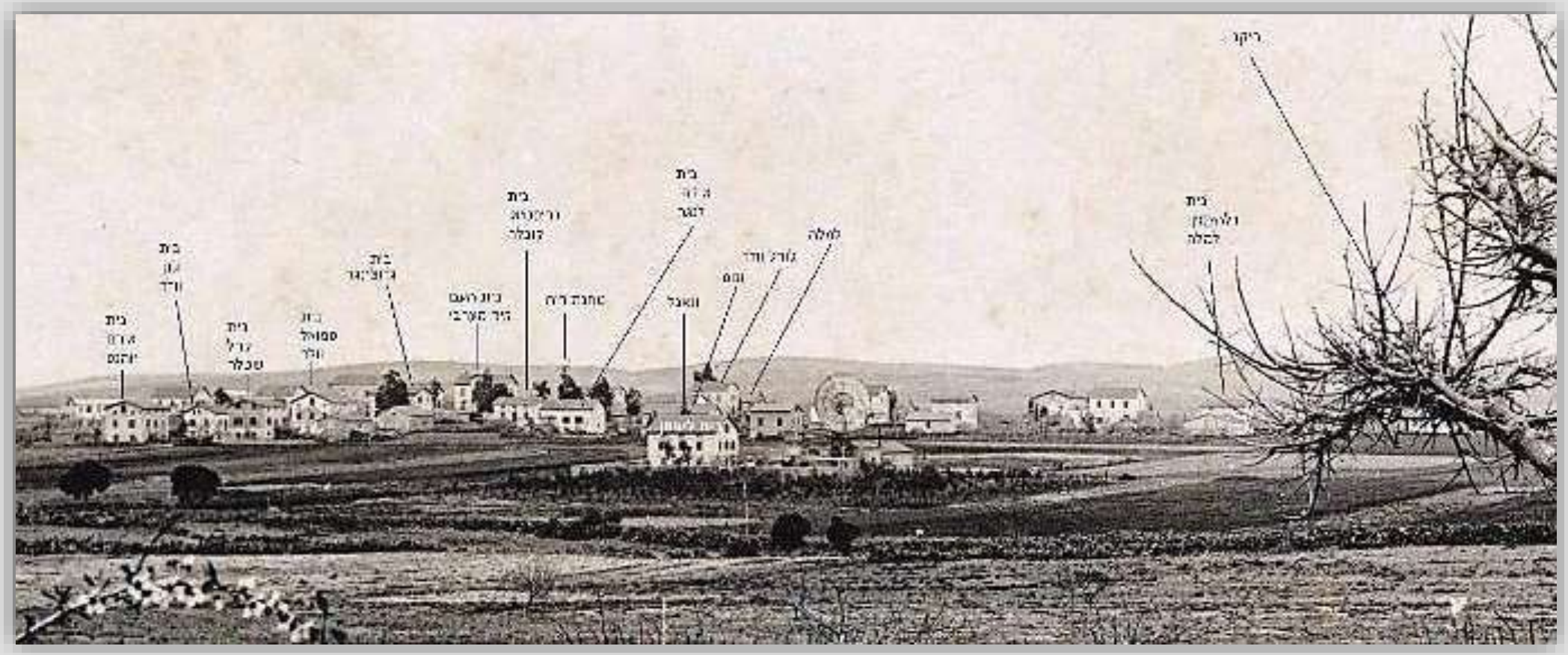
בשנת 1962 הוצא צו פינוי ראשון למשפחות שהתגוררו בבתי הכפר לשעבר ובשנת 2005 אושרה תוכנית לבנייתו של כל המתחם. חברת אפריקה ישראל רכשה את כל השטח שנמכר בהמשך לחברות נוספות. כיום, 2023, הנוף הכפרי של טרם היות העיר הופך לאחד המתחמים העירוניים ביותר, לרבות בניינה החדש של עיריית תל אביב הנבנה בו.

מבט מרחוב אבן גבירול
על מגדלי מגורים
בבנייתם על שטח סומייל
לשעבר, 2023

9. המושבה שרונה

מושבת הטמפלרים לשעבר, שרונה, היא דוגמא לנוף מתחמי חקלאי של טרם היות העיר. המושבה עצמה נבנתה בשנת 1871 במתכונת קלאסית של כפרים בדרום גרמניה, נוף שקיבל ביטוי בציור של גוסטב באוארנפיינד מסוף המאה ה־19. צילום משנת 1887 מראה את השדות השטוחים שסבבו את בתי המושבה.

שרונה 1887

מקור: האוסף של לנקין

הבתים היו דו־קומתיים לרוב וכללו עליית גג ומרתף. רובם נבנו מאבני כורכר מקומיות וסביבם נשתלו עצי פרי ונוי. מבנה המושבה היה דמוי צלב: הזרוע הארוכה רחוב כריסטוף הופמן (כיום רחוב דוד אלעזר) והזרוע הניצבת היא דרך הים (כיום רחוב קפלן).

שרונה בשנות 1890

מקור: אתר 'נוסטלגיה אוליין'

שרונה במאה ה־19, ציור של גוסטב באוארנפיינד

תצפית על המושבה מלפני 105 שנה מגלה יישוב חקלאי עטוף בשדות מעובדים ובפרדסים. בתצלום המצורף משנת 1918, נראה מימין לישוב פרדס מונטיפיורי לפני שהפך לשכונה, ומשמאל למטה – הפרדס של שֵׂיְח' סלים עלי שהיה לתקופה קצרה ראש עיריית יפו.

בשטחים החקלאיים גידלו הטמפלרים כרמים, עצי זית, הדרים, חיטה וירקות. הנוף החקלאי נפרש מערבה על אלפי דונמים והגיע קצת מזרחית לשטח בו הוקמו לימים תיאטרון הבימה והיכל התרבות.

שרונה 1918 והפרדסים הסובבים מקור: VTLV

גלויה של שרונה משלהי המאה ה־19

משנת 2012 הפכה המושבה שרונה לפארק שימור עירוני שנפתח לציבור בשנת 2014 בשם "גני שרונה". השכונה הכפרית ששימשה לאחר הקמת המדינה בקריית ממשלה, הפכה מעין ריאה ירוקה בלב המבנים הרב־קומתיים שנבנו סביבה בעשור האחרון. נוף מנוגד לפסטורליות הכפרית שאפיינה את המתחם בעבר.

שרונה כיום, 2023
מקור: אתר "נוסטלגיה אונליין"

נופי עבר של אתרים

נופי העבר של אתרים מתייחסים למבנים או לשטחים פתוחים, מוגדרים מבחינה גיאוגרפית, שיש להם קשר לערך, למאורע, או לדמות היסטורית, שיש להם ערך חברתי/קהילתי, מדעי, תרבותי, דתי, אדריכלי, אמנותי או נופי. אתרים כאלה היוו חלק מ"הנוף של פעם". "הפעם" הוא, באמור, סובייקטיבי ויחסי. להזכירכם, "הפעם" בכתבה הנוכחית הוא – טרם היות העיר תל אביב.

להדגמה, מוצג אחד משלושת עמודי הזיכרון לצליחת הירקון על ידי הבריטים ב־1917. העמוד הוצב על גבעה רמה, חשופה, על גדתו הדרומית של הנחל. כיום הוא מצוי בליבו של גן ציבורי מוקף בבנייני מגורים ב"צפון הישן" של העיר.

עמוד הזיכרון לצליחת הירקון על ידי הבריטים ב־1917, בגבעת היל דהיום
צילום: פרנק סחולטן

דוגמא נוספת לאתר של שטח פתוח היא הגבעה המכונה "גבעת נפוליאון" על הגבול העתידי בין תל אביב לרמת גן. הגלויה מציגה את הנוף הפתוח והריק שסבב את הגבעה הנודעת גם כ"תל נפוליאון" ו"תל ג'רישה". אתר ארכיאולוגי שראשיתו בשנת 2700 לפנה"ס. השטח שמצפון לתל נותר פתוח גם כיום, חלק מפארק הירקון, אולם משאר עבריו האתר מוקף בבנייני מגורים.

נופי העבר המוצגים בהמשך כוללים שני אתרים שהיו אתרים פתוחים בטרם היות העיר ושני אתרים שהיו כבר אתרים בנויים בעת ההיא.

גלויה צבועה של גבעת נפוליאון בתחילת המאה ה־20, על הגבול העתידי בין תל אביב לרמת גן
מקור: VTLV

10. גבעת המנטופיסים

גבעת המנטופיסים מראה, אולי יותר מכל עדות חזותית שנותרה, את הנוף הפתוח עליו נבנתה גימנסיה הרצליה בשכונת אחוזת בית. גבעה חולית עם אפיק רדוד בקדמתה. משבאו במהלך שנת 1909 פועלי "קבוצת החולות" לעבודתם במילוי האפיק, הגבעה נתפסה על ידי מספר משפחות ערביות משבט "מנטופיס". הם השתלטו על הגבעה הגבוהה שהייתה בראשו של רחוב הרצל הנוכחי ונטו עליה את אוהליהם. לאחר דין ודברים נאלצו לשלם לפולשים כופר תמורת פינוי המקום.

הגבעה הוכשרה לבנייה במריצות ידניות על ידי "קבוצת החולות" ובחודש אב 1909 הונחה אבן הפינה לבניין. הבניין הוקם בסגנון הארץ ישראלי – סינתזה בין האדריכלות המערבית־אירופית לבין הסגנון הערבי־מקומי.

התצלומים: אברהם סוסקין

למעלה: גבעת המנטופיסים עליה נבנתה גימנסיה הרצליה, 1909

מימין: בניית גימנסיה הרצליה, 1909

כיום אין זכר למסד החולות שהיווה את הנוף בו התבנסו מייסדי העיר ועל גבעת המנטופיסים ניצב מגדל שלום מאיר ובו חנות הכל־בו הפרטית הראשונה שירדה מגדולתה במהלך השנים.

גימנסיה הרצליה בגלויה,
1909
צילום: אברהם סוסקין

11. אלנבי פינת יהודה הלוי

פינת הרחובות אלנבי ויהודה הלוי היא מהצמתים המרכזיים בעיר. לצידה היה בית הדואר המרכזי, חצתה אותה מסילת הברזל לירושלים וגם כיום מצויה בה תחנה חשובה של קו הרכבת הקלה. בצילום של סוסקין משנת 1910 נראית הצומת דאז בעת שחוצה אותה הרכבת מיפו לירושלים. ולא נחסכו ממנה גם עצי השקמים שעיטרו את דיונות החול. בסוף שנת 1911 רכשה חברה בשם "חברה חדשה", מיסודו של עקיבא אריה וייס, שטח קרקע בן כ־70 דונם ממזרח לתל אביב של אז והחלה לבנותו. השטח חולק למגרשים וביניהם רחוב ראשי שנקרא "רחוב הים", הוא רחוב אלנבי.

רחוב אלנבי (לימים) פינת יהודה הלוי, 1910

צילום: אברהם סוסקין

תחילתו של רחוב אלנבי – הנחת אבן ראשונה באדמת חברה חדשה, 1911

מקור: VTLV

בעבר שימש רחוב אלנבי כמרכז המסחרי של העיר וכרחובה הראשי החדש, במקום רחוב הרצל שהיה הרחוב הראשון.

רחוב אלנבי פינת יהודה הלוי, 2022

12. שבע טחנות

שבע טחנות היה מרכז אזורי של טחינת קמח שפעל בתקופה העותמאנית ובתקופת המנדט הבריטי עד 1936. הטחנות שפעלו על מימי הירקון היוו אתר בולט בנוף של טרם היות העיר. מפלוגֵי מים, מבני כורכר, דקלים, בית קפה ומעגן סירות.

גמלים וחמורים הביאו שקי תבואה לטחינה באחד עשר זוגות של אבני ריחיים שפעלו במקום. שבעַת הזוגות שפעלו במבנה ארוך במערב האתר, הקנו לו את שמו.

שבע טחנות, 2018

גלויה של שבע טחנות משלהי המאה ה־19.
בחזית, המבנה המערבי עם שבעה זוגות אבני ריחיים.

שבע טחנות,
1936
מקור: אוסף שמואל תג'ר

בספטמבר 2018 הושלם שִחזור חלקי של האתר והמקום נחנך כאתר היסטורי פתוח לציבור. שבע טחנות הפך לנקודת עניין מרכזית בפארק הירקון בו הוא מצוי. חרף השִחזור החלקי נוף העבר נותר כחלק ממורשת העבר בלבד.

שבע טחנות 2005
צילום: עמית מנדלסון

13. הבית האדום בחזנוביץ

במחצית הראשונה של המאה ה־19 העיר יפו הוקפה בפרדסים בהם הוקמו עשרות רבות של בתי באר; בתי מגורים עם אמצעי השקיה לפרדסים שסביבם. אחד מהם המשקף את נוף הפרדסים ובתי הבאר (ראה את מיקומו במפת זנדל המצורפת) הוא הבית (הצבוע כיום באדום דהוי) הנמצא ברחוב חזנוביץ 5. הוא כולל מספר מבנים שנבנו במהלך המאה ה־19 וראשית המאה ה־20. לפי הידוע, הבית נבנה על ידי ערבי מיפו שהיה אפנדי ושמו חאפז חוסיין שֵׂיח' עלי. ממערב לבית האדום הייתה חלקה חקלאית עליה נבנה לאחרונה פרויקט מגורים חדש.

בית הבאר ברחוב חזנוביץ, 2022

הבית האדום במפת זנדל, 1878

בית הבאר על דרך העפר שהפכה לימים לרחוב חזנוביץ ופינת רחוב שבי ציון, 1929
מקור: VTLV

מִשאָרי נוף

כפי שנאמר בהקדמה לכתבה, "משארי נוף" הם שרידים שנותרו מהנוף שאפיין את האזור/המקום בעבר. אם מדובר בנוף פתוח, הרי שהם שטחים שהיו פתוחים בטרם היות העיר ונותרו כאלה גם בעת הנוכחית. אם מדובר בנוף שהיה בנוי בטרם היות העיר, הרי שהם נותרו כמות שהם ולא נבנה עליהם דבר עד כה.

שטחים פתוחים המייצגים נוף עבר מצויים כיום רק בצפון־מערב העיר, לאורך רכס הכורכר הנושק לים. לאורך הרכס, עליו מפתחים כיום את "הפארק החופי", מצויות שלוש גבעות המוצגות בתצלום המצורף – הגבעה הצפונית מכוסה בדיונות, באמצע גבעת תל רקית ובדרום גבעת כורכר עליה שרידים של שכבת חמרה אדומה. מבין אלה נציג כמשאר נוף אחרון לדיונות החול את הגבעה הצפונית. ממזרח לה ישנה שלולית חורף המייצגת את נוף הביצות שהיו כלואות בעבר בין רכסי האורך של הכורכר. שרידי נוף משאר מעטים מצויים גם ממזרח לגדר שהקיפה בזמנו את שדה התעופה דב, המציגים את צמחיית החולות שעטרה את השטח.

רכס הכורכר הצפוני 2022. בצפון, הרכס מכוסה בדיונה, במרכז נמצא תל רקית ובדרום רכס הכורכר גבעה ועליה חמרה אדומה

באשר למשארי נוף בנויים, רובם ככולם מוגדרים כאתרים בודדים שאין בהם כדי לייצג מכלול נוף של פעם. מכלול כזה חייב להראות גם את הסובב הנופי של המרכיבים הבנויים. כאלה נותרו בתל אביב־יפו רק בבתי העלמין המוסלמים. אחד מהם – בית העלמין של השֵׁיח' מוראד, ייצג את הקטגוריה הזו של משארי הנוף הבנויים.

משאר נוף בנוי –
בית הקברות שֵׁיח' מוראד,
2019
מקור: מעלה היצירה

14. הדיונה הצפונית

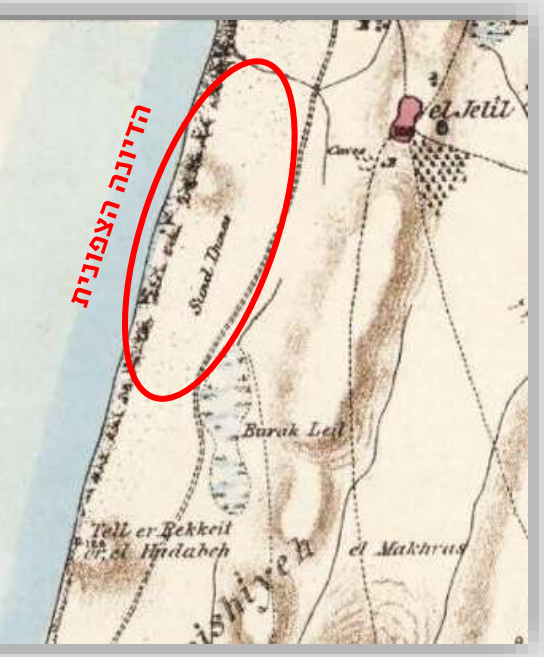
רכס הכורכר המערבי הוא רכס שגובהו כ־30 מטר מעל פני הים, עשיר בערכי טבע רבים, שריד לבתי גידול ייחודיים ההולכים ונעלמים בשל פיתוח מואץ, ואין עוד כמותו בתחומי העיר. בקצהו הצפוני הוא מכוסה על ידי חולות שעוטרו בצמחייה חולית בטרם היא בותרה בגלגליהם של רכבי שטח למיניהם. ולמרות שנוף העבר המיוצג על ידי הדיונה החולית הזו הוא נוף פגוע, הוא עדיין "חלון הנוף" היחיד שנותר לשימור. חולות הדיונה אף מסומנים בכאלה במפת הקרן לחקירת ארץ ישראל משנת 1878 ועדיין הם נותרו "בשיממונם". הצומח שעדיין נותר על הדיונה התבסס עליה בתהליך הנקרא "סוקציה" , תהליך הדרגתי של החלפת חברות צומח שראשיתו בצמחים דגניים ושיאו ב"חברה שלטת". חברה זו כוללת בעיקר את חברת רותם המדבר והלענה החד־זרעית. יש לציין כי בטרם היות העיר, הדיונות שנדדו על רכס הכורכר היו מיוצבות ברובן על ידי צמחייה, ואילו הדיונות עליהן נבנה מרכז תל אביב היו בחלקן עדיין חולות נודדים.

עוד יש מקום לאהבה – בחולות
תדעו לכם שזו מצווה – בחולות
הזמן עובר מהר כל כך, והוא הרי אוהב אותך
אל החולות לכו אם כך, לפני שאיזו עיר תצמח בחולות.

בחולות
מילים: חיים חפר
לחן: עממי צרפתי

חולות הגבעה הצפונית ברכס הכורכר החופי וצמחייתה המבותרת על ידי רכבי שטח, 2023

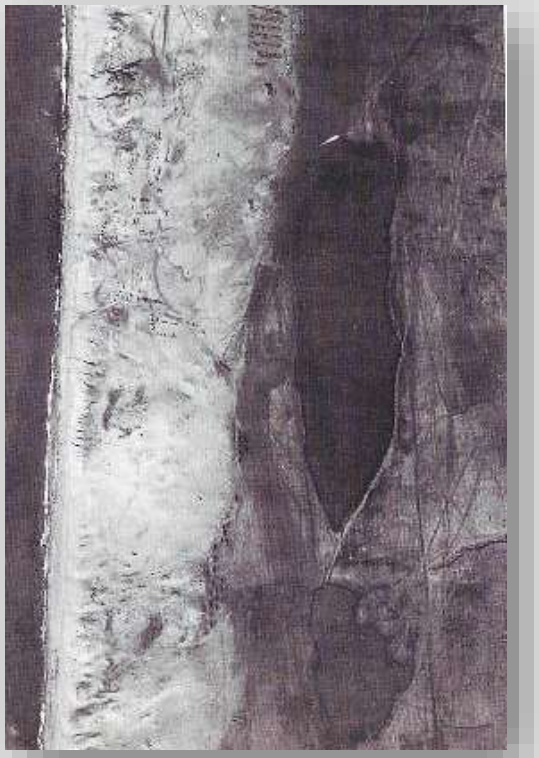

מצוק הכורכר החופי ודיונת החול המכסה אותו, במפת הקרן לחקירת ארץ ישראל (P.E.F), 1878

15. בריכת הלילה

בין רכסי הכורכר שלאורך מישור החוף נוצרו עמקי אורך. עמק האורך זכה לכינוי "המרזבה" ובמקומות רבים בו נוצרו בריכות חורף עונתיות. חלקן היו אף ביצות קבועות. עדות לביצה כזו – במפה המצורפת משנת 1878.

שמה במפה "בוראק ליל", דהיינו – "בריכת הלילה". יש הסבורים שזו הביצה, או הבריכה, של הכפר א־ג'ליל ששמה שובש במפה. הכפר נראה גם הוא בפינה הימנית העליונה של המפה. בדצמבר 1917 עבר מדרום לביצה קו החזית בין הצבא הבריטי לבין הצבא הטורקי. בתצלום של הטייסת הבווארית נראית הביצה כפי שהייתה ב־1918. הבריטים השקיעו מאמצים רבים לייבוש הביצה שהייתה מוקד להתפתחות מלריה, אך חרף הניקוז היא התמלאה שוב מידי חורף. סביבה הייתה צמחיית קנים עבותה.

"בוראק ליל" בתוך המרזבה שבין רכסי הכורכר, 1918

הביצה "בוראק ליל" והכפר א־ג'ליל במפת ה־PEF, 1878

עם היות העיר, הבריכה הפכה לאתר טבע אך בשל תוכניות בנייה באזור היא נהרסה וקצת מדרום לה נחפרה שלולית חורף מלאכותית והחל תהליך שיקום אקולוגי של הנוף הסובב. בכך שלולית החורף שהחליפה את "בריכת הלילה" מהווה "כמעט" משאר נוף המשקף את נופי המרזבה שבין רכסי הכורכר.

שלולית החורף למרגלות
רכס הכורכר עטור חולות
וצמחייה אופיינית,
2020

16. צמחיית החולות

משאר נוף פתוח שעתידו לוט בערפל מצוי בין השבונות החדשות שמצפון לירקון לבין השטח ששימש את שדה התעופה דב, לשעבר. רצועה ששימשה חַיִץ בין שדה התעופה לשטחי הבנייה שממזרח לו. משאר זה ראוי שיישמר בחלק מהשטחים הירוקים בתוך שבונת המגורים החדשה העתידה להיבנות על השטחים שממערב. זה שטח של חולות מיוצבים ועליו צמחיית חולות שהגיעה לשלב של "חברה שלטת" הכוללת את רותם המדבר, לענה ואפילו את אלת המסטיק. הצמחייה צפופה יחסית והיא בהחלט מייצגת את הנוף של טרם היות העיר באזור זה.

מימין:
משאר נוף של חולות מיוצבים ממזרח לגדר של "שדה דב" לשעבר, 2023

למטה:
מבט חזיתי ממזרח למערב על משאר נוף החולות המיוצבים בדרום מערב שבונת נופי ים, 2023

17. בית העלמין שֵׁיח' מוראד

משאר נופי בנוי של טרם היות העיר הוא, כאמור, בית הקברות המוסלמי בדרך קיבוץ גלויות, בדרום העיר. הוא התפתח סביב מבנה קבר מהתקופה הממלוכית ומשתרע על גבעת כורכר שעליה כמה עצים עתיקים, לרבות שיזף מצוי. בשטח בית העלמין ישנו עוד מבנה כיפתי רבוע עם חור בראשו ובין המבנים פזורים קברי אבן רבים. הקבורה המסיבית החלה רק בתחילת המאה ה־20 ועד אז מבני הקבר הבנויים ועצי השיזף היוו את מרכיבי הנוף "של פעם", ממש בצד הדרך שהוליכה מיפו לירושלים.

מבנה הקבר שֵׁיח' מוראד מהתקופה הממלוכית, 2019
מקור: ויקימדיה

המרחב הנופי של בית הקברות המוסלמי שֵׁיח' מוראד, 2023

קברים פזורים ועצי שיזף בבית העלמין שֵׁיח' מוראד, 2019

מקור: ויקימדיה

צפון תל אביב

מבאן התחילה העיר,
אתר אחוזת בית
(1909)

אז

והיום

מקורות:

- שמואל גילר, "בית הבאר ברחוב חזנוביץ'", **תל אביב פדיה – האנציקלופדיה העירונית**
- מיכאל יעקובסון, "כפר סומייל – פרויקט סמל", אתר **זוכרות**, 8.5.2007
- אהוד עין־גיל, "תל אביב, על חולות נבנתה?", **קטגוריות**, גיליון 74, 1975
- ב"ז קדר, **מבט ועוד מבט על ארץ ישראל**, הוצאת יד יצחק בן צבי ומשרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1991
- אלי שטרן, **פינות סמויות – תל אביב יפו**, הוצאת צבעונים, תל אביב, 2021

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27א לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: info@hamoreshet.org.il בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה, וציינו שם מלא ומספר טלפון, וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי באתר.

הפקה: מתנדבי קבוצת אבני מורשת – תקשורת לנכסי מורשת מוחשית [11/2023]

תחקיר, צילום, תרשימים וכתיבה: פרופ' אמר' אליהו שטרן

עיצוב: זאב הררי

אבני מורשת